

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ПЕДАГОГІЧНО ЗАНЕДБАНИМИ ПІДЛІТКАМИ

УДК 376.56+37.013

С. М. Калаур

Вирішення різноманітних соціально-педагогічних завдань, спрямованих на забезпечення умов формування інтелігентної, духовно багатой, внутрішньо вільної та відповідальної особистості, залежить від економічної ситуації в країні. У свою чергу, критичність соціально-економічної ситуації, невизначеність молодого покоління щодо сенсу життя, відчуття невпевненості в майбутньому сприяють зростанню проблеми педагогічної занедбаності підлітків. Саме соціальний педагог у своїй професійній діяльності стикається з різними групами дітей, зокрема, його клієнтами є й підлітки, які належать до педагогічно занедбаних дітей. До них має бути особлива увага з боку учителів, соціальних педагогів і практичних психологів. Зазначимо, що в цілому соціально-педагогічну діяльність із цією категорією підлітків спрямовано на подолання недоліків їх особистості, розвиток наявних у неї позитивних якостей та формування на цій основі нових, суспільно значущих корисних рис і властивостей.

Проблема педагогічної занедбаності підлітків висвітлена у працях М. Алемаскіна, В. Баженова, Л Венгера, Г. Кучерявої, В. Сухомлинського, М. Фіцули та ін. Фахівці розробили основні підходи до трактування наукової категорії “педагогічно занедбаний підліток”, дослідили основні причини виникнення зазначеної категорії підлітків. Однак, на наш погляд, недостатньо розроблено механізми практичної діяльності соціального педагога з педагогічно занедбанними дітьми, немає також наукових досліджень, які би торкалися аналізу найбільш перспективних форм і методів роботи фахівця у зазначеному напрямку. Саме ці аспекти і були основою для цієї публікації.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні основних підходів у професійній діяльності соціального педагога з педагогічно занедбанними

підлітками. Ми поставили перед собою такі завдання: дослідити механізми діагностики цієї категорії підлітків; вивчити та проаналізувати найбільш перспективні форми і методи практичної діяльності з педагогічно занедбанними підлітками в умовах середніх навчальних закладах.

Встановлено, що педагогічна занедбаність виникає як наслідок дезінтегруючого впливу на розвиток особистості психолого-педагогічних чинників. Як результат, можна спостерігати відхилення у діяльності, поведінці, спілкуванні, а також порушення процесів персоналізації та розвитку самосвідомості дитини. До групи підлітків, яких називають педагогічно занедбанними, найчастіше належать діти із неблагополучних сімей, які мають негативний життєвий досвід. Такі підлітки є інтелектуально слабо розвиненими, що спричиняє відставання у навчанні і погіршує їхнє становище в колективі.

Наукові напрацювання Є. Борисової [1], Г. Тагірової [3], П. Шептенко [5] свідчать, що для підлітків, які потрапили у категорію педагогічно занедбаних дітей характерним є: перебування поза зв'язками з учнівськими колективами, у яких навчаються; недостатньо розвинута потреба у пізнанні навколишнього світу (погано навчаються); непослідовність, суперечливість у поглядах і переконаннях; перекручені естетичні потреби та відсутні чіткі уявлення про норми поведінки (часто адиктивна поведінка (паління, вживання алкоголю, наркотиків, крадіжки), що призводить до деградації особистості); нерозвинута і засмічена вульгаризмами, жаргонною лексикою мова; приховування своєї діяльності від батьків, учителів та однокласників.

Соціально-педагогічна робота з цією категорією підлітків – процес досить складний, тривалий, багатогранний. Насамперед, слід відзначити, що успішність усієї діяльності залежить від ефективності проведення процедури діагностики. Зазначимо, що діагностика потрібна для: виявлення негативних сторін особистості педагогічно занедбаного підлітка з метою їх усунення; виявлення позитивних сторін його особистості, на які можна буде опиратися у процесі роботи з підлітком; виявлення умов, у яких сформувалася особистість

підлітка для усунення негативних і використання позитивних обставин у подальшій роботі з ним; вирішення практичних завдань у виховній роботі з підлітком; встановлення та корекція результатів процесу соціально-педагогічної роботи з підлітком.

Слід акцентувати увагу на тому, що вивчення підлітка, який належить до категорії “педагогічно занедбана дитина” ускладнюється певними несприятливими умовами, а саме: деякі підлітки намагаються маскувати справжні мотиви своєї поведінки, інтереси і потреби, в інших важко помітити позитивні якості за явно вираженими негативними рисами. Тому соціальний педагог повинен уміти якомога об’єктивніше виявити індивідуальні особливості своїх вихованців. Зупинимося на стислому аналізі основних методів діагностики. До них віднесено: *педагогічне спостереження, індивідуальні бесіди, метод природного експерименту, метод анкетування, бесіди з близьким оточенням підлітка, письмовий твір, соціально-педагогічні методики, соціометрія.*

Один із найбільш поширених методів діагностування є педагогічне спостереження, яке має бути систематичним. Якщо соціальний педагог лише реєструє поодинокі факти, то поза його увагою залишаються вихованці, які відкрито не порушують дисципліни. Для виявлення біографічних даних, спрямованості інтересів, ставлення до шкільного режиму, колективу, планів на майбутнє доцільно використовувати *індивідуальні бесіди*. Результативність усієї бесіди залежить від такту соціального педагога, його вміння підтримувати відносини взаємного розуміння та довір’я. Під час бесіди педагог повинен уміло ставити запитання. *Метод природного експерименту* передбачає вивчення підлітка в спеціально створених умовах, що не порушують загального перебігу навчально-виховного процесу, для його здійснення підлітка залучають до певної діяльності і за її характером та результатами виявляють наявність тих чи інших якостей. Для вивчення інтересів, ставлення до людей і самого себе, морального обличчя підлітка використовується *метод анкетування*. Запитання анкети мають бути продумані так, щоб відповіді на них давали максимально

достовірну інформацію. Якщо треба з'ясувати ставлення вихованця до певного факту, події, явища, то бажано добирати непрямі запитання. Із власного досвіду зазначимо, що не слід ставити запитання типу: “Яке твоє ставлення до виховних годин?”. Краще звернутися так: “Назви виховні заходи, які тобі найбільше подобаються”. На основі здобутих даних можна прогнозувати подальшу індивідуальну виховну роботу. Цікаві відомості про педагогічно занедбаних підлітків можна отримати з *бесід з їхніми батьками, товаришами*. Зазначимо, що окремі батьки інколи дають неправильні дані про своїх дітей, намагаються зняти з них провину за поганий вчинок, перекласти її на інших, вказують на позитивні риси, яких в їхньої дитини немає. Отже, слід урахувати, що дані батьків потребують перевірки. Відомості про вихованця, здобуті від різних людей, (вчителів, батьків, однокласників), систематизуються за допомогою методу узагальнення незалежних характеристик. Таке узагальнення передбачає аналіз, зіставлення, порівняння, відокремлення основного від другорядного. Багато відомостей про загальний розвиток, культуру мови, мислення, інтереси підлітка дає *письмовий твір*. Соціальний педагог може запропонувати таку тематику для твору як: “Моє улюблене заняття”, “Недоліки мого характеру”, “Мої плани на майбутнє”. У цих творах підлітки виявляють своє ставлення до негативних рис свого характеру і поганих звичок, навколишнього середовища тощо. Велику інформативність мають різноманітні *соціально-педагогічні методики*, зокрема методика “Виявлення важковиховуваності у підлітків”. За допомогою *соціометричного* дослідження можна виявити взаємини в колективі, ставлення членів колективу до педагогічно занедбаного підлітка. Складена на основі опитування схема взаємозв'язків між членами учнівського колективу надає можливість визначити рівень згуртованості колективу.

Отже, який би метод діагностики не використовувався для вивчення особистості педагогічно занедбаного підлітка, фахівець повинен чітко уявляти, для чого йому потрібні певні відомості про вихованця. Відомості про особистість підлітка, здобуті одним методом, потребують перевірки іншими

методами, щоб гарантувати достовірність та об'єктивність діагностичних відомостей. Оперативне використання здобутих у процесі вивчення підлітка відомостей є можливим за умови, що соціальні педагоги, сім'я й оточення підлітка знають методи безпосереднього впливу на нього, прийоми індивідуальної роботи, методику організації самовиховання підлітків.

У практичній роботі з педагогічно занедбаними підлітками соціальний педагог має можливість використовувати загальні методи виховання, які поділяються на три групи: *методи формування суспільної свідомості, методи формування досвіду суспільної поведінки, методи заохочення та покарання.*

Щодо *методів формування суспільної свідомості*, то вони, зазвичай, використовуються для того, щоб дитина відмовилася від своїх помилкових поглядів і переконань, а також для формування адекватної самооцінки. Щодо переконування підлітка, то воно потребує чіткої системи аргументації, причому вибір аргументу залежить від умов, психічних особливостей підлітка. Особливе місце в аргументації належить правдивості та достовірності матеріалу. Найпоширенішими методами формування правильних переконань і подолання помилкових уявлень, на думку М. М. Фіцули [4], є фронтальна та індивідуальна бесіди. Одним із вагомих методів є диспут, де діти вчаться логічно мислити, відстоювати свої погляди, аргументувати їх. Приклад як метод роботи ґрунтується на природній схильності підлітка до наслідування. Використовуючи методи формування суспільної свідомості в роботі з педагогічно занедбаними підлітками, соціальний педагог повинен пам'ятати, що їхня ефективність зростає при додержанні певних умов:

- перебудова переконань дитини залежить від рівня розумового розвитку;
- швидкість та ефективність зміни помилкових поглядів і переконань залежить від їхньої стійкості;
- знання педагогом помилкових поглядів вихованця надає змогу добре аргументувати свої докази, переконувати його;
- пропонуючи вихованцеві нову програму життя та діяльності, потрібно вказати йому шляхи її досягнення, зміцнювати інтерес до неї;

– у процесі переконування необхідно впливати не лише на розум, а й на емоційну сферу, викликати позитивні переживання, примушуючи замислитись над своєю поведінкою;

– успіх у переконуванні залежить від впевненості самого соціального педагога в можливості позитивного впливу на підлітка [4, с. 65].

У процесі соціально-педагогічної роботи слід використовувати методи *формування досвіду суспільної поведінки*. До них науковці відносять вправи, привчання, вимогу, доручення. Розглянемо специфіку їх використання. Вправа як метод полягає в планомірній організації таких умов, у яких підліток виконує певні дії з метою вироблення необхідних моральних якостей, формування позитивних умінь і навичок поведінки. Привчання ґрунтується на вимозі до підлітка виконати певні дії. При цьому підлітка цілеспрямовано привчають поводитися правильно, керують ним у процесі діяльності. Дієвою є вимога, що сприяє активізації волевових якостей учня, перебудові мотиваційної та чуттєвої сфери, виробленню позитивних навичок поведінки. Доручення сприяє виправленню підлітка в позитивних діях і вчинках. Цікаве доручення захоплює підлітка, він не має часу на негативні вчинки, у нього розвиваються позитивні інтереси.

До методів стимулювання й оцінки поведінки належить заохочення та покарання. Суть заохочення полягає в тому, що діяльність підлітка позитивно оцінюється, що спонукає його до успіхів і пробуджує віру у власні сили. Покарання полягає в негативній оцінці небажаних дій та вчинків підлітків, сприяє виробленню вміння долати в собі шкідливі звички, привчає до дисципліни і порядку. Воно має примусити вихованця пережити почуття провини та бажання змінити поведінку, підвищити почуття відповідальності, виробити здатність протидіяти негативним прагненням.

Розглянемо методику використання окремих прийомів педагогічного впливу, які використовуються соціальними педагогами в індивідуальній роботі з педагогічно занедбаними підлітками. Насамперед, зупинимося на *навіюванні*. Суть цього прийому полягає в тому, що соціальний педагог у бесіді з підлітком

у ненав'язливій формі висловлює свою думку про правильність чи помилковість його вчинку. Результативність прийому навчання залежить від оптимізму соціального педагога, його впевненості у можливості ефективного впливу на вихованця. Прийом організації успіху в діяльності передбачає вміння соціального педагога мобілізувати наявні в підлітка сили, здібності, нахили для покращення навчальної діяльності. Успіхи надихають підлітка, він починає більше працювати, прагне подолати труднощі, які зустрічаються на його шляху. Прийом *довір'я* базується на вірі в те, що в кожній людині є щось позитивне. Цей прийом передбачає доручення підліткові певної відповідальної справи, в якій можна ці позитивні якості певним чином реалізувати. Виконання доручення, а тим самим виправдання довір'я захоплює підлітка, спонукає до вияву ініціативи, самостійності, виховує почуття обов'язку і відповідальності.

Суть соціально-педагогічної роботи з педагогічно занедбаними підлітками переконує, що зусилля соціальних педагогів не завжди дають бажані результати. Ефективною буде лише та діяльність, коли підліток самостійно виявляє щире бажання та прагнення змінити себе і сам сприяє цьому процесу. Процес самовиховання потребує від особистості самопізнання, вміння оцінювати свої позитивні та негативні риси. Щоб усвідомити свої негативні вчинки потрібно володіти самоаналізом, самокритикою, тобто вміти подивитися на себе з боку. Саме таких якостей в багатьох підлітків немає. Важливе значення у самовихованні мають стимули, які спонукають підлітка до роботи над собою. Цінний стимул у самовихованні – ідеал, який кожний підліток обирає індивідуально. Соціальний педагог повинен допомогти підліткам обрати позитивний ідеал для наслідування.

Соціальний педагог повинен запропонувати підлітку ефективні *прийоми працювати над собою*. Пропонуємо такі прийоми:

- *Крок за кроком* (намічають заходи, виконання яких відіграє важливу роль у формуванні конкретних рис особистості, ефективність цього прийому підвищується, коли вихованець звітує про виконання особистого плану);

- *Чого я домігся?* (потрібно застосовувати програму самовиховання, навчити підлітка самоаналізу, самооцінці, для цього пропонується вести облік своєї діяльності і щодня оцінювати її результати);

- *Самозобов'язання* (план-зобов'язання складається на місяць або півріччя залежно від того, які якості особистості передбачається сформувати, в який термін);

- *Правила моєї поведінки* (складаються правила поведінки, що чітко регламентуються вимогами, і підліток їх старається дотримуватися);

- *Самонавіювання* (застосовують у тих випадках, коли підлітку потрібно подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у своїх силах, нерішучість, а також для формування вміння опановувати себе, свої почуття та поведінку);

- *Самопідбадьорювання* (проводиться різноманітними способами залежно від індивідуальних особливостей вихованця; доцільно звертатися до свого минулого досвіду, згадати позитивний випадок, мріяти про майбутнє, звернутися до улюбленого героя з кінофільму, який завжди досягає мети, не боїться труднощів);

- *Самопримус* (виражається в добровільному виконанні запланованого; використовуючи цей прийом, підліток примушує себе приступити до роботи і не дозволяє собі займатися іншими справами до тих пір, поки не доведе до кінця заплановану справу, долаючи в собі лінь, небажання вчитися чи працювати).

Великі можливості у соціально-педагогічній роботі з підлітками із категорії педагогічно занедбаних дає правильна організація педагогічного спілкування. Соціальний педагог повинен уміти будувати стосунки з підлітками, сприймати, розуміти, передавати зміст думок, почуттів, прагнень у процесі вирішення професійних завдань. Форми такого спілкування весь час змінюються від вікових, індивідуальних, професійних, статевих особливостей, а також від психічного стану особистості. На спілкування з дітьми не повинна впливати симпатія чи антипатія. Успішне спілкування залежить не лише від

того, чи зрозумілі дитині запитання, вимоги педагога, але й від того, чи сприймає вона його слова. Соціальному педагогові необхідно довести підліткові, що дії, які від нього очікуються, не лише не суперечать його позиції, а й сприяють задоволенню його істинних потреб, інтересів.

Для більшої ефективності бесіди необхідно поєднувати слова з іншими засобами спілкування, а саме: мімікою, жестами, поставою. Змусити стати на свою позицію може лише той фахівець, який сам добре знає предмет дискусії, переконаний у своїй правоті, має високий рівень загальної культури та культури спілкування. Вважаємо, що культура мовлення не лише є одним із показників духовного багатства, а й вагомим засобом формування особистості, а для соціального педагога це ще й вагома складова реалізації професійної діяльності. У процесі спілкування з підлітками соціальний педагог повинен добре пам'ятати, що його обурення, негативні емоції не повинні зачіпати особи учня, а бути спрямованими лише на зміст самого вчинку, його осуду.

Наш досвід дає підставу для констатації того, що у мовленні соціального педагога зустрічаються не лише русизми, діалектизми, а й нецензурні слова і вирази, які вживаються у спілкуванні з педагогічно занедбаними підлітками. Цей факт має негативний вплив на процес соціалізації та всю соціально-педагогічну діяльність з цією категорією дітей. Гнів, агресивність, просто поганий настрій не сприяють кращому взаєморозумінню. Підвищена негативна емоційність педагога може лише ускладнювати ситуацію.

Фахівці [4] виокремлюють десять типів загальної емоційної спрямованості педагога у процесі роботи з дітьми цієї категорії. А саме: *альтруїстичний, комунікативний, практичний, гностичний, романтичний, пугнічний, естетичний, глоричний, гедонічний, акізитивний*. Дамо їм стислу характеристику.

Для альтруїстичного типу важливо не лише усвідомлювати те, що їхня діяльність є необхідною. Таким педагогам потрібен безпосередній контакт із дітьми.

Близьким до цього типу є комунікативний тип. Для його представників дуже важливим є емоційний контакт з оточуючими, бажання поділитися з ними своїми думками, переживаннями.

У свою чергу, для людей практичного типу характерним є емоційне захоплення самого прагнення до мети, досягненнями на цьому шляху. Такі соціальні педагоги теж можуть позитивно вплинути на результативність педагогічної діяльності.

Яскраво виражений гностичний тип емоційної спрямованості, очевидно, бажаніший для науковця, дослідника, аніж для соціального педагога. Вони часто захоплені вирішенням тих чи інших питань, але при цьому не встановлюють емоційного контакту з вихованцями. Іноді в них не вистачає вміння довести справу до логічного завершення.

Романтичний тип емоційної спрямованості особистості соціального педагога приваблює підлітків, у яких спостерігається потяг до пригод, усього неординарного, загадкового.

Цікавим є пугнічний тип емоційної спрямованості педагога (від латинського “*pugno*” – боротьба). Емоційне задоволення такі люди дістають від переживання почуття небезпеки, ризику. Страх не демобілізує їх, а, навпаки, мобілізує. Проте, часто їм бракує організованості, почуття міри.

Естетичний тип визначається потягом до красивого, потребою в емоційному задоволенні від спілкування з прекрасним. Він може чудово впливати на педагогічно занедбаних вихованців, схильних до правопорушень. Слід зазначити що, якщо цей тип є абсолютно позбавленим комунікативних рис, то він не здатен активно і цілеспрямовано “наповнювати” дітей прекрасним, навчити їх відрізняти гарне від потворного, фальшивого.

Глоричний тип (від латинського “*gloria*” – слава) – це тип емоційної спрямованості особистості, який прагне уваги, поклоніння, вихвалання його досягнень, загального милування ним та його діями.

Гедонічний тип емоційної спрямованості особистості відрізняється прагненням до насолоди в органічних потребах: смачна їжа, тепло тощо.

Акзизитивний тип (від французького “acquisition” – придбати) може виявлятися в прагненні до колекціонування. Цей тип здатний відігравати позитивну роль у вихованні педагогічно занедбаних підлітків, навчивши дітей колекціонуванню.

Вважаємо, що незалежно від типу емоційної спрямованості професійно значущими рисами соціального педагога, які забезпечують позитивну емоційну атмосферу спілкування з педагогічно занедбаними підлітками, є такі, як гуманність, любов і повага до дітей, почуття обов'язку та відповідальності, добросовісність, самовладання, тактовність, емпатійність, життєрадісність. І це є досить важливим у роботі соціального педагога з цією категорією дітей-підлітків.

Отже, у процесі дослідження ми прийшли до таких висновків. Важливим питанням соціально-педагогічної роботи з підлітками із категорії педагогічно занедбаних у процесі їх соціалізації є адекватний вибір системи цінностей, традиційних для українського народу, а також створення “ієрархії” цінностей, що набувають особливого значення в умовах відродження української державності і зміцнення її законодавчої основи. Соціалізація цієї категорії підлітків відбувається досить складно з великою кількістю чинників, які негативно впливають. У змістовному аспекті особливостями соціалізації педагогічно занедбаних підлітків є розвиток самосвідомості, пізнання себе, самооцінка. Педагогічно занедбаних підлітків характеризує сильна потреба до самоствердження, у них переважає завищена самооцінка. Незважаючи на складність і довготривалість процесу соціально-педагогічної роботи з такими підлітками, соціальні педагоги мають вірити в силу виховного впливу на особистість дитини, намагатися допомогти їй стати повноцінною людиною. Успіх соціально-педагогічної діяльності значною мірою залежить від залучення їх до корисної діяльності, забезпечення цікавого та змістовного життя. У цілому зміст соціально-педагогічної роботи з педагогічно занедбаними підлітками має відповідати їх індивідуальним і віковим особливостям, мати високу емоційну насиченість. Процес соціально-педагогічної діяльності

вимагає налагодження доброзичливих стосунків з батьками, вчителями та ровесниками, озброєння самих дітей та їхніх батьків ефективними методами і прийомами впливу з метою вдосконалення.

Список використаної літератури

1. Борисова, Е. М. Диагностика нравственно-психологических особенностей трудного подростка / Е. М. Борисова, Р. Ф. Ваяев // Психологическая наука и образование. – 1997. – № 1. – С. 76–81.

2. Козубовська, І. Особливості спілкування з важковиховуваними дітьми / І. Козубовська, Г. Товканець // Дивослово. – 1998. – № 7. – С. 31–33.

3. Тагирова, Г. С. Психолого-педагогическая работа с трудными подростками : практическое пособие для психологов, социальных педагогов, студ. педвузов и колледжей / Г. С. Тагирова. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 128 с.

4. Фіцула, М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / М. М. Фіцула. – Тернопіль, 1993. – 141 с.

5. Шептенко, П. А. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / П. А. Шептенко, Г. А. Воронина. – М. : Издательский центр “Академия”, 2000. – 208 с.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Романишина Л. М.